

ԵՐԿԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԵՒ ԵՌԱԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Երկրարքառը երկու ձայնաւոր կամ տուեալ լեզոււմ ձայնաւորական (իմա՝ վանկարար) գործառոյթ իրականացնող հնչիւնների առկայութիւնն է մէկ վանկի կազմում: Համապատասխանաբար, եռարարքառը երեք ձայնաւորի կամ ձայնաւորական գործառոյթով օժտուած հնչիւնի առկայութիւնն է մէկ վանկի կազմում: **Դասագրքային այս հանրայայտ բնորոշումներից բխում են ոչ պակաս հանրայայտ դրոյթներ:**

1. **Երկբարբառի (եռաբարբառի) բաղադրիչները տուեալ լեզոււմ առանձնաբար, այսինքն՝ իբրեւ հնչոյթ, ունեն ձայնաւորական (վանկարար) գործառոյթ:**

2. Հանդէս գալով մէկ վանկի կազմում՝ երկբարբառը (եռաբարբառը) գիտակցւում է իբրեւ հնչարտաբերական ամբողջութիւն, որն ունի մէկ հնչոյթի գործառական արժէք: Այլ հարց է, թէ իւրաքանչիւր առանձին լեզուի դէպքում ինչպէս են մեկնաբանւում եւ կիրառւում վերոյիշեալ սկզբունքները:

Առաջին կէտից հետեւում է, որ որեւէ լեզուի երկբարբառները (եռաբարբառները) տարբերակելուց առաջ նախ պիտի որոշել, թէ որոնք են այդ լեզոււմ վանկարար (ձայնաւորական) գործառոյթ իրականացնող հնչոյթները:

Գրաբարի հնչութային կառուցուածքը ներկայացնող տարբեր բնոյթի աշխատութիւններում (բուհական ձեռնարկներ եւ մենագրութիւններ) զուտ ձայնաւորական կազմով երկբարբառներից ու եռաբարբառներից բացի, տարբերակւում են նաեւ «ձայնաւոր + $j(y)/l(w)$ ձայնորդ» կաղապարով երկբարբառներ ու եռաբարբառներ¹: Դա նշանակում է, որ $j(y)$ եւ $l(w)$ ձայնորդներին

1 Գրաբարի ձեռնարկներում (դասագրքերում) տարբերակուող երկարբառները, իբրեւ երկորդ բաղադրիչ, մեծաւ մասամբ ունեն վերայիշեալ ձայնորդներից մէկը (ա, ի, ե, այ, ոյ), իսկ եռարարքառների երեք բաղադրիչներից երբեմն երկուսն են ձայնորդ, ինչպէս՝ ալ-այգւոյն (տե՛ս Մ.

հին գրական հայերէնում վերագրում է նաեւ ձայնաւորական (վանկարար) գործառնոյթ:

Մասնագիտական գրականութեան մէջ տարակարծութիւններ չկան ա(a), ո(о), ե(e), ի(i), ը(ə) հնչոյթների ձայնաւորական բնոյթի վերաբերեալ, իսկ, օրինակ, է(ē)² եւ ու(u) հնչոյթների գործառնական արժէքի մասին պատկերացումները տարբեր են. ոմանք այդ հնչոյթները դասում են ձայնաւորների շարքում, ուրիշները համարում են երկբարբառ կամ երկբարբառակերպ (дифтонгоид), իսկ երրորդներն էլ դրանցից միայն էն են համարում երկբարբառ (Գ. Զահուկեան) կամ երկբարբառակերպ (Հդ. Աղաթեան)³: Ոչ ոք, սակայն, ձայնաւորների մէջ չի դասում լ(w)ը եւ յ(y)ն: Հետեւաբար, մնում է միւս հանգամանքը. արդեօ՞ք այդ ձայնորդները հին գրական հայերէնում որոշակի դիրքերում իրականացրել են նաեւ ձայնաւորական գործառնոյթ:

Ի(ւ) ձայնորդը հին գրական հայերէնում գործածուել է՝ 1) որպէս ու հնչոյթի բաղադրիչ (լեզու, գարուն, զինուոր եւն), 2) բառամիջում՝ ա) երկու ձայնաւորների միջեւ (աւագ, գաւագան, աւագ), բ) ձայնաւորի եւ բաղաձայնի միջեւ (ալեւր, սիւն, աւր, մաւտ), այն է՝ «երկարբառային» համարուող դիրքում, 3) բառավերջում՝ ձայնաւորից յետոյ (թիւ, թեւ, նաւ, անիւ): Ինչպէս երկու ձայնաւորների միջեւ, այնպէս էլ բառավերջի դիրքում, մասնագէտների մեծ մասի կարծիքով լ(w)ն իրականացրել է բաղաձայնական գործառնոյթ (արտաբերութեամբ համարժէք կամ մօտ է եղել վով նշանակուող հնչոյթին): Այդ տեսակէտն, ըստ իս, յենում է լի ա-

ԱՐԵՂԵԱՆ, Մ., *Գրաբարի քերականութիւն*, Երեւան 1936, 10: ՇԱՐԱԲ-ԽԱՆԵԱՆ, Պ., *Գրաբարի դասընթաց*, Երեւան 1974: ԱՐԱՋԱՄԵԱՆ, Ա. Ա., *Գրաբարի ձեռնարկ*, Երեւան 1976, 5: ԱԻՆՏԻՍԵԱՆ, Հ. Մ. - ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ռ. Ս., *Գրաբարի ձեռնարկ*, Երեւան 1986, 6-7: ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Վ., *Գրաբարի քերականութիւն*, Երեւան 2010, 11-12):

- 2 Գրաբարի է-մի Թ-ով տառադարձում ենք պայմանականօրէն՝ միայն ե(e)-ից տարբերակելու համար:
- 3 ԱՐԵՂԵԱՆ, Մ., նշ. աշխ., 9: ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ս. Ղ., *Հայոց գրական լեզուի պատմութիւն*, Երեւան 1961, 171: Հնչիւնաբանութիւն, ի ԱՂԱՅԵԱՆ, Է. Բ., *Գրաբարի քերականութիւն*, Երեւան 1962, հտ. Ա., 134-140: ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., ԼՔՀԼ, հտ. Զ., Երեւան 1971, 223: ԱՐԱՋԱՄԵԱՆ, Ա. Ա., անդ: ДЖАУКЯН, Г. Б., *Сравнительная грамматика, армянского языка*, Е. 1982, 27-28: ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ, Հ. Դ. *Հայոց լեզուի պատմութիւն*, հտ. Ա., Երեւան 1982, 30: ԱԻՆՏԻՍԵԱՆ, Հ. Մ. - ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ռ. Ս., նշ. աշխ., 5: ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Վ., նշ. աշխ., 8:

ւանդական (յետգրաբարեան) արտասանութեան վրայ եւ չի կարող ընդունելի լինել: Առաւել խնդրայարոյց է, սակայն, ձայնաւորի եւ բաղաձայնի միջեւ, այլ կերպ՝ «երկբարբառային» համարուող դիրքը: Այս դիրքում ձայնաւորի եւ ւ(w) ձայնորդի յաջորդականութիւնը որպէս երկբարբառ համարելու հիմնական փաստարկներ առաջադրուում են հետեւեալ դրոյթները. 1) այդ յաջորդականութիւնն ունեցել է մէկ հնչոյթի գործառական արժէք (հմտ. աւր/աւր (յարաբ. դ.), սիւն/սայն, մաւտ/մէտ (միտում), հաւր/«հայր» բառի սեռ.-տր. հոլովածեւը)/հաւր[«ջրհոր, ջրափոս»] եւն), 2) այդ դիրքի հնչական բաղադրիչը, արդի հայերէնում ենթարկուելով հնչիւնափոխութեան, վերածուել է պարզ ձայնաւորի (աւդ-օդ, աւր-օր, մաւտ-մօտ) կամ երկհնչիւնի (սիւն-սիւն, հարւր-հարիւր, լայւ-լայւ):

Պիտի նկատել, որ գրաբարում կարող էին լինել ոչ միայն, օրինակ, աւր/ուր, սիւն/սայն, մաւտ/մէտ, հաւր/հոր տիպի հակադրութիւններ, այլեւ՝ աւր/աւր (գեղմ), սիւն/սիւն (փուշ, դատարկ, քափուր) ($\text{ւ/}\emptyset$), մաւտ/մաշտ (պատերազմ, ցականամարտ), հաւր/համի (ամիսս, անբարբառ) տիպի հակադրութիւններ: Հետեւաբար, հնչոյթաբանական վերլուծութեան տեսանկիւնից աւ, իւ հնչիւնակապակցութիւնները ոչ միշտ են հնչոյթային հակադրութիւն ձեւաւորում միասնաբար՝ իբրեւ մէկ հնչոյթ:

Ինչ վերաբերում է եւ հնչիւնակապակցութեանը, թէպէտ մենք չգտանք աւ, իւ տիպի հնչոյթային զուգահեռներ, սակայն դա մեր վերլուծութեան հիմնական դրոյթին չի հակասում, յատկապէս, եթէ նկատի ունենանք, որ այդպիսի հնչիւնական յաջորդականութեամբ բառերի թիւը փոքր է եղել գրաբարում եւ դրանք, որպէս կանոն, անցել են իւով գրութեան, ինչը նշանակում է՝ նաեւ արտասանութեան (հմտ. մեւ-միւս, բււր-բիւր, հարււր-հարիւր, աւււր-ալիւր, առււծ-առիւծ):

Յ(y) ձայնորդը՝ որպէս «երկբարբառ» բաղադրիչ, հանդիպում է փակ վանկում՝ ա եւ ո ձայնաւորներից յետոյ (հմտ. գայլ, գայռ (աղբ, կեղտ, տիղմ), կայծ, հայր, ձայն, մայր, փայտ, բոյս, բոյր, գոյծ, լոյս, կոյս, համբոյր, յոյծ, փոյթ եւն): Հայ լեզուաբանութեան մէջ ընդունուած տեսակէտի համաձայն, այ, ոյ «երկբարբառները» հնչիւնափոխում են՝ վերածուելով՝ այ եւ ույ երկհնչիւնների: Որ ոյ>ույ հնչիւնափոխութիւն տեղի է ունեցել, կասկած չի յարուցում (ընդ որում՝ ո>ու հիմքով): Սակայն խնդրայարոյց է այ «երկբարբառ»-այ երկհնչիւն հնչիւնափոխութեան հարցը: Հնչոյ-

Թաբանական անցման տեսանկիւնից այստեղ փոփոխութիւն չկայ: Այ «երկբարբառ»-այ երկհնչիւն ենթադրեալ անցման դրոյթը յեն-
 ւում է հնչարտաբերական բացատրութեան վրայ: Վերջին հանգա-
 մանքը, առհասարակ, եղել է զրաբարի երկբարբառների (եռա-
 բարբառների) տարբերակման հիմնական չափանիշներից մէկը, ո-
 րի համար ելակէտ է ծառայել աւանդոյթի ուժ ստացած այն տե-
 սակէտը, համաձայն որի՝ որպէս ի ձայնաւորի դիրքային տարբե-
 րակ՝ յն ունեցել է նրան մօտ հնչարտաբերական որակ եւ զրաբա-
 րեան փոխում այ «երկբարբառ» արտասանուել է մօտաւորապէս
 [աի] (հմմտ. [հաիբ] «հայր», [մաիբ] «մայր» եւն): Ըստ այդ տեսա-
 կէտի՝ ին եւ յն եղել են միեւնոյն հնչոյթի այլահնչակները, որոնք
 յատկանշուել են դիրքային բաշխուածութեամբ: Ի հարկէ, յե-
 նուելով ինչպէս հայերէնի ընձեռած ներքին հնարաւորութիւննե-
 րի վրայ, այնպէս էլ դիմելով օտար փոխառութիւնների տառա-
 դարձումներին⁴, կարելի է նման ենթադրութիւն անել: Ընդ ո-
 րում, որպէս այդ տեսակէտի հիմնաւորումներից մէկը՝ նշում է,
 որ ձայնաւորով սկսուող բառերի բացառական հոլովածեւը կազմ-
 ւում էր յ (հմմտ. յաստեղէ «աստղից»-յաստեղաց «աստղերից», յա-
 շակերտէ «աշակերտից»-յաշակերտաց «աշակերտներից»), իսկ բաղա-
 ձայնով սկսուողներինը՝ ի (հմմտ. ի գեղջէ «գիւղից»-ի գիւղից «գիւ-
 ղերից», ի ծովէ «ծովից»-ի ծովուց «ծովերից»): Այս փաստարկը,
 սակայն, հարցը չի լուծում սկզբունքօրէն, որովհետեւ հոլովա-
 կազմութեան ղէպքում գործ ունենք ձեւաբանական մակարդակի
 իրողութեան հետ եւ ոչ թէ՛ հնչոյթաբանական: Այդ տրամաբա-
 նութեամբ առաջնորդուելու ղէպքում պիտի ասենք, որ միեւնոյն
 հնչոյթի այլահնչակներ են, օրինակ, սեռ.-տր. հոլովի քերական-
 ական իմաստներն արտայայտող -ի (աշակերտ-ի), -ու (ծով-ու), -
 ա (տիտան-այ), -ո (գետ-ոյ) կամ -ե- (կայս-ե-ր), -ա-(ձկ-ա-ն) բնի
 ձայնաւորները, ինչին, ի հարկէ, ոչ ոք չի համաձայնի: Դրանք եւս
 ձեւաբանական մակարդակի իրողութիւններ են եւ որպէս այդպի-
 սիք՝ կարող են դիտուել միեւնոյն ձեւոյթի ենթաձեւոյթներ, բայց
 ոչ՝ միեւնոյն հնչոյթի այլահնչակներ (կամ ենթահնչոյթներ): Այս
 առումով, կարծում ենք, առաւել ընդունելի է Օ. Սեմերենիի բա-
 ցատրութիւնը, ըստ որի՝ հ.-ե. *ի(i) եւ *յ(y), *ու(u) եւ *ւ(w) հըն-
 չոյթների միջեւ «գործառական կապն սկսել է հաստատուել»

4 Այս առումով տե՛ս ՀԻԻԲՇՄԱՆ, Հ., Հայագիտական ուսումնասիրու-
 թիւններ, Երեւան 2004, 68-70: ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., Հայոց գրերը, Երեւան
 1984, 582-585:

ձայնդարձի զրոյական աստիճանի երեւան գալու փուլում՝ «վանկարար ռնգայինների եւ նայականների առաջնալու արդիւնքում», երբ «այդ կարճ ձայնաւորները կոկորդային հ-ի (հաւանական է՝ նաեւ ուրիշ հնչոյթների հետ...) կապակցութեան մէջ բաղաձայնանախորդ դիրքում անցան երկար ձայնաւորների»։ Մինչ այդ վերոյիշեալ հնչոյթներն «ընդհանուր ոչինչ չեն ունեցել եւ յետագայում էլ մնացին առանձին հնչոյթներ»⁵ (ընդգծումն իմն է՝ Վ. Պ.)։ Բացի այդ, պիտի համոզուած լինել, որ գրաբարում եղել են այ [աի] եւ ոյ [ոի] երկբարբառներ։

Այ, ոյ կապակցութիւններում գրային յի [ի] կամ նրան մօտ արտաբերութիւն ենթադրելու դէպքում անգամ հնարաւոր է միանշանակ պնդել, թէ այն եղել է ձայնաւոր, որովհետեւ հնչոյթաբանական (գործառական) առումով այն <յ> հնչոյթի կիրառական տարբերակն է, իսկ «յ» ձայնորդի հնչիւնական տարբերակների ձայնաբանական նկարագիրը, ըստ հնչաշղթայի (իմա՝ հնչիւնական միջավայրի), կարող է զանազանուել ձայնաւորից բաղաձայն անցումային միջավայրում։ Դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թէ յն փոխել է իր հնչոյթային արժէքը։

Այն, որ գրաբարեան այ, ոյ հնչիւնական յաջորդականութիւնները բարբառներում վերածուած են պարզ ձայնաւորների (հմտ. հար, հեր «հայր», լուս, լիս «լոյս»), նոյնպէս բաւարար պայման չէ՝ պնդելու, որ դրանք եղել են երկբարբառներ, քանզի արդի գրական հայերէնում եւս կան նմանօրինակ հնչիւնափոխութիւններ (ծիշտ է, որպէս բառակազմական եւ բառափոխական գործընթացների հետեւանք), ինչպէս՝ լոյս-լուսաւոր, բոյս-բուսական, գոյթ-գուծել, բոյթ-բուծել, սառոյց-սառցաւատ, կապոյտ-կապտել եւն, բայց դրանք համարուում են երկհնչիւն-պարզ ձայնաւոր / երկհնչիւնի սղում անցումներ։

Գրաբարեան «ձայնաւոր+յ ձայնորդ» կամ «լ ձայնորդ+ձայնաւոր» հնչիւնակապակցութիւնները բաւարարում են երկբարբառի տարբերակման հիմնական չափանիշներից միայն մէկին, այն է՝ արտասանում են մէկ վանկի կազմում, սակայն չեն բաւարարում երկորդ՝ եւ աւելի կարեւոր չափանիշին, որ է՝ ւ եւ յ ձայնորդները գրաբարում չեն իրականացրել վանկարար (ձայնաւորական) գործառոյթ։ Չնայած վերջին հանգամանքին՝ մէկ վանկի կազմում արտաբերուող աւ, եւ, իւ, այ, ոյ, երբեմն՝ նաեւ ու, ւ ու

5 СЕМЕРЕНЬИ, О., Введение в сравнительное языкознание, М. 1980, 157:

հնչիւնակապակցութիւնները աւանդաբար ճանաչուել են երկբարբառներ, իսկ եաւ, եայ, լայ, իայ, ուայ, ուաւ, ուայ հնչիւնական կապակցութիւնները՝ եռաբարբառներ:⁶

Կարծում ենք՝ այս հարցում դեր են խաղացել հետեւեալ հանգամանքները. 1) հ.-ե. նախալեզուի համար վերականգնուող երկբարբառները եւ նրանց զարգացումները հայերէնում՝ որպէս հնդեւրոպական լեզուի. 2) օտարազգի հնդեւրոպաբան հայագէտների, մասնաւորապէս՝ Հ. Հիւբշմանի, Ա. Մեյէի՝ որպէս հայերէնագիտութեան բացառիկ հեղինակութիւնների տեսակէտները. 3) ինչու ոչ, յունաբան դպրոցի աւանդույթը, յատկապէս՝ Դ. Թրակացու քերականութեան մեկնութիւնները, որոնք յունարէնի կաղապարով հայերէնին վերագրել են ոչ հարազատ ձեւեր: Վերջինը, թերեւ, ամէնից քիչ ներգործութիւնն է ունեցել մեզ հետաքրքրող հարցի վրայ, բայց ճիշտ չի լինի առհասարակ այդ գործօնի բացառումը, եթէ նկատի ունենանք, որ Հիւբշմանից սկսած մինչեւ նոր ժամանակները գրաբարի հնչիւնաբանական հարցերը քննելիս չեն անտեսել ինչպէս յունարէն-հայերէն եւ հայերէն-յունարէն տառադարձումները, այնպէս էլ՝ յունաբան քերականութիւններում այդ առնչութեամբ տեղ գտած նկատառումները:

Ընդհանուր առմամբ զգուշաւոր դիրք ընդունելով Դիոնիսիոսի քերականութեան հայերէն մեկնութիւններում տեղ գտած տուեալների ու կարծիքների նկատմամբ («...նա ոչ մի պատկերացում չունի հայերէնի հնչիւնների նշանակութեան եւ նրանց՝ միմեանց նկատմամբ ունեցած յարաբերութիւնների մասին»)՝ Հիւբշմանը, սակայն, նրանցում տեսնում է նաեւ ճիշտ բնորոշումներ: Ոսօքը յատկապէս յունարէն-հայերէն բաղաձայնական համապատասխանութիւնների մասին է: Ի հարկէ, նոյնը չի կարելի ասել ձայնաւորների բնորոշման առումով. Հիւբշմանը, ըստ էութեան, Թրակացու մեկնիչի հետեւողութեամբ գրաբարում ճանաչում է նաեւ ւ եւ ով գրերով նշանակուող հնչիւնների ձայնաւորական արժէքը (հմտ. «Ճիշտ է նաեւ ձայնաւորների նրա

6 Նշուած եռաբարբառներից առաջին երկուսը՝ եաւ, եայ, ցանցում են գրեթէ բոլոր մասնագէտները, լայը՝ Մ. Արեղեանը (տե՛ս ԱԲՆՎԱՆ, Մ., 62. աշխ., 9), Հ. Աճառեանը (տե՛ս ԱՃԱՌՆԱՆ, Հ., Հայոց գրերը, 593), ուաւ, ուայը՝ Հ. Աճառեանը (նոյն տեղում) եւ է. Աղայեանը (տե՛ս ԱՂԱՅՆԱՆ, է. Բ., 62. աշխ., 140), իայը՝ Ա. Արքաիամեանը (տե՛ս ԱՐԱՀԱՄԵԱՆ, Ա. Ա., նոյն տեղում): Աճառեանը տարբերակում է նաեւ իաւ, էիւ եռաբարբառներ (նոյն տեղում):

բնորոշումը՝ ա, ե, է, ի, ո, ւ, ով, որպէս ă, è, ē, ĭ, ō, ū, օ, միայն ու-ն (=ū), ելնելով միայն նրանց՝ հայերէնի ու յունարէնի (ou) գրելա-
ձեւից, չպէտք է դրանք երկբարբառների շարքին դասէր⁷): Եթէ
ւին ձայնաւորական արժէք վերագրելը կարելի է հասկանալ՝
նկատի ունենալով նրա առկայութիւնը ուի կազմում, որի գրու-
թեան հարցում, հայագիտութեան մէջ տեղ գտած կարծիքի հա-
մաձայն, Մաշտոցը հետեւել է հին յունարէնի ou երկբարբառային
գրութեանը,⁸ ապա ովով տառադարձուել է յունարէնի օն (այս-
ինքն՝ երկար օն), իսկ հայերէնը իր գրաւոր զարգացման որեւէ
փուլում երկար ձայնաւորներ չի տարբերակել: Ինչպէս նմանօ-
րինակ տեսակէտները, այնպէս էլ այն, որ Հիւրքմանը գրաբարի
համար ենթադրում է Թիֆլիսի բարբառին մօտ հնչարտաբե-
րութիւն⁹, թելադրում են նրա տեսակէտներին վերաբերուել քն-
նադատաբար:

Պատմահամեմատական հայերէնագիտութեան մէջ գրաբարի
ձայնորդական բաղադրիչով «երկբարբառների» նախաձեւեր են
համարւում հ.-ե. նախալեզուի *au, *eu, *ai երկբարբառները, որոնք,
սակայն, կազմուած են բացառապէս ձայնաւորական բաղադրիչնե-
րից. հմմտ. *au>աւ, *eu>եւ, իւ, ոյ, *ai>այ¹⁰: Ի հարկէ, ամենեւին
էլ չենք ուզում ասել, թէ նախալեզուի զուտ ձայնաւորական
կազմով երկբարբառները հայերէնի գրաբարեան փուլում չէին
կարող վերածուել «ձայնաւոր+ձայնորդ» կաղապարով կազմութիւն-
ների (հմմտ. *daiwer>հյ. տայգր, *aiġ-i-hj. այծ, *-ai>այ(ay),- *audh-o-
>հյ.աւդ, *auw->աւգն(ել)-*au>աւ(aw),- *reug->հյ. առեւծ-*eu>եւ(ew)
եւն): Պիտի նկատի ունենալ, սակայն, որ երբեմն հայերէնը «ձայ-
նաւոր+ձայնորդ» հնչիւնկապակցութիւն ունի նախալեզուի մէկ
ձայնաւորի դիմաց (հմմտ. մայր<*māter, եղբայր<*bhrā'ter), նոյնիսկ՝

7 ՀԻԻԲՇՄԱՆ, Հ., նշ. աշխ., 63-64:

8 Տե՛ս ԱՐԵՂԵԱՆ, Մ., Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ գրի ու գրականութեան
սկիզբը// Մեսրոպ Մաշտոց, Երեւան 1962, 282. ԱՂԱՅԵԱՆ, Էդ. Բ.,
Մեսրոպ Մաշտոց, Երեւան 1986, 54-56:

9 Տե՛ս ՀԱՅՆՐԻԽ ՀԻԻԲՇՄԱՆ, նշ. աշխ., 62:

10 Տե՛ս ՄԵՅԷ, Ա., Դասական հայերէնի համեմատական քերականութեան
ուրուագիծ, Ժնև 1988, 32-33: ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., ԼՔՀԼ, հտ. Զ., 510-516:
ԱՂԱՐԵՆԵԱՆ, Մ., Հայերէնի համեմատական հնչիւնաբանութեան հար-
ցեր// Հայոց լեզուի համեմատական քերականութեան հարցեր, պր. 2,
Երեւան 1988, 104-110: Туманян, Э. Г., Структура индоевропейских имен в
армянском языке, М. 1978, 43-44:

թուլացած ձայնաւորի դիմաց (հմմտ. հայր<*patē'r): Համեմատական հնդեւրոպաբանութիւնը վկայում է, որ նախահնդեւրոպական լեզուի երկբարբառները ցեղակից լեզուներում ունեցել են տարբեր զարգացումներ. որոշ դէպքերում վերածուել են երկար կամ կարճ ձայնաւորների (հմմտ. *ai- *daiwer «տայգր»>սնկ. dēvar, լատ. lēvir(<dēvir), *oi- *oinos «մէկ»>լատ. unus, *eu- *leuk-«լուսաւորել» >լատ. lūx «լոյս»), որոշ դէպքերում մէկ այլ երկբարբառի (հմմտ. *daiwer յուն. δαίηρ, *oinos> գոթ. ains «մէկ»), որոշ դէպքերում էլ մնացել են անփոփոխ (հմմտ. *aus- «ականջ»>լատ. auris, լիտվ. ausis) եւն: Հայերէնում նոյնպէս, որպէս հ.-հ. լեզուի, միանգամայն բնական են վերոյիշեալ անցումները: Կարեւոր է, սակայն, թէ հին հայերէնի «երկբարբառային» համարուող միաւորների կազմում ձայնորդական բաղադրիչները ձայնաւորակա՞ն, թէ՞ բաղաձայնական բնոյթ ունեն:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նախահնդեւրոպական լեզւում տարբերակւում են r, l, m, n ձայնորդների նաեւ վանկարար (ձայնաւորական՝ ր, լ, մ, ն) տարբերակներ, Ա. Մեյէն հնարաւոր է համարել նախալեզւում նաեւ al, ol, el, ar, or, er, ʔam, an, ʔիպի երկբարբառների գոյութիւնը՝ վանկարար ձայնորդներին վերագրելով ինքնուրոյն հնչոյթների կարգավիճակ¹¹: Այս կարծիքը չի շրջանցել յետագայ հայագիտական միտքը: Այսպէս. «Հնդեւրոպական ձայնորդները (j, y, r, l, m, n) միանալով ձայնաւորների հետ կազմում էին երկբարբառներ...», - գրում է Գ. Զահուկեանը:¹² «Ինչպէս գիտենք, հնդեւրոպական նախալեզուն ունէր i, u, l, r, m, n ձայնորդները, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր հանդէս գալ իբրեւ ձայնաւոր, իբրեւ երկբարբառի բաղադրիչ (ընդգծ. իմն է-վ. Պ.) եւ իբրեւ բաղաձայն», - հաստատում է է. Աղայեանը:¹³ Ա. Մեյէի տարբերակած երկբարբառների համակարգը լիովին կամ

11 St'eu Meje, A., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л. 1938, 134-142:

12 ՋԱՀՈՒԿԵԱՆ, Գ., Հիմ հայերէնի հոլովման սխառմը եւ նրա ծագումը, Երեւան 1959, 161:- Ակադ. Գ. Զահուկեանի աւելի ուշ հրատարակուած աշխատութիւններում նման պնդում այլեւս տեղ չի գտել, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա վերանայել է այդ տեսակետը (հմմտ. ДЖАУКЯН, Г. Б., Сравнительная грамматика..., - Գ. Բ. ՋԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայոց լեզուի պատմութիւն. Նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետեւ՝ ՀԼՊԻԺ), Երեւան 1987):

13 ԱՂԱՅԵԱՆ, Է. Բ., նշ. աշխ., 91:

ուրիշները՝ w-ով (aw, ew, iw) եւ y-ով (oy, ay), ինչը նշանակում է, որ u, i տառադարձութեամբ յիշեալ ձայնորդներին վերագրւում է ձայնաւորական, իսկ w(u), y(i) տառադարձութեամբ՝ բաղաձայնական արժէք: Այդ հարցին պատասխանելու համար մենք եւս պիտի դիմենք յայտնի դրոյթին: Եթէ Մաշտոցը աւդ, աւր, մաւտ, ալււր, բււր, սիւն, արիւն, հայր, մայր, լոյս, գոյժ եւ նմանօրինակ բառերը գրել է լ(w) եւ յ(y) ձայնորդներով եւ ոչ թէ՛ ու(u) եւ ի(i) ձայնաւորներով (որքան էլ նշուած ձայնորդները ենթադրաբար ունեցել են ու եւ ի ձայնաւորներին մօտ արտաբերութիւն), նշանակում է, այնուամենայնիւ, այդ կապակցութիւններում նրանք ու-ից եւ ի-ից տարբեր հնչիւնական որակ են ներկայացրել: Այդ դիրքում նրանք արդէն իսկ արտաբերուել են իբրեւ բաղաձայն-ձայնորդներ, ինչպէս, օրինակ, արդի հայերէնի յու (<իւ, եւ), ույ (<ոյ) կամ այ (<այ) երկհնչիւնները:

Այդ հիմնահարցի հանգուցալուծման համար կարեւոր են հետեւեալ իրակութիւնները.

Ա) Նախահնգերոպական *au, *ai, *eu երկբարբառները հայերէնի ինքնուրոյն զարգացման նախազարբառեան փուլում գրտնուել են աստիճանական որակափոխութեան գործընթացում, որ մինչեւ Ե. դար արդէն յանգեցրել է դրանց երկրորդ՝ ոչ վանկարար բաղադրիչների (i, u) ձայնորդացման¹⁷: Որակափոխութեան այդ ընթացքը շարունակուել է գրաբարեան փուլում՝ միջին հայերէնում յանգեցնելով լիարժէք փոփոխութեան, ուստի եւ այս շրջանի ուսումնասիրութիւնները արդէն խօսում են ոչ թէ՛ այ, ոյ, եւ, իւ երկբարբառների, այլ՝ այ, ոյ(=ույ), եւ/ իւ(=յու) երկհնչիւնների մասին¹⁸: Այս միտումն ամրագրւում է մեր լեզուի աշխարհաբարեան փուլում:

17 Եթէ «վաղնջահայերէնի» փուլում (Ք.ա. Գ. հազարամեակի սկզբներից մինչեւ Ք.ա. Ժ.դ. դար) Գ. Ջահուկեանը դեռեւս հմարաւոր է համարում մաթանդեւրոպական երկբարբառային համակարգի պահպանումը, ապա «հնագոյն շրջանում» ոչ միայն որոշակիօրէն փոփոխուած է երկբարբառների կազմը, այլեւ առկայ են եռաբարբառներ, բայց բոլորն էլ՝ միայն ձայնաւորական բաղադրիչներով (տե՛ս ՋԱՀՈՒԿԵԱՆ, Գ. Բ., ՀԼՊՆԺ, Երեւան 1987, 225-228, 345-346):

18 ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ս., Միջին հայերէն, Երեւան 1960, 227-251. Նոյն, Միջին գրական հայերէն, հտ. Ա., Երեւան 1972, 89-109:

Բ) «Երկբարբառի» բաղադրիչ լ(w) ձայնորդը ունենում է երկու տիպի զարգացում: Մի դէպքում այն ձուլվում է վանկարար ա-ին՝ վերածնունդով պարզ ձայնաւորի (գրութեամբ արտայայտւում է ներմուծուած (իմա՝ լատինական) օ-ով. աւ>օ), միւս դէպքում՝ որպէս հին իւ(եւ) երկբարբառային կազմութեան բաղադրիչ՝ լ-ը կրկին վերապրում է իր նախասկզբնական՝ նախահնդեւրոպական որակին վերադառնալու գործընթաց: Այլ կերպ ասած՝ հ.-ե. *eu երկբարբառի բաղադրիչ ձայնաւոր u-ն մինչեւ Ե. դար իր մի քանի հազարամեայ հոլովոյթի ճանապարհին վերածւում է ձայնորդական Վw-ի, ապա կրկին շրջադարձ է կատարում դէպի ձայնաւորացում:

Այսպիսի մեկնաբանութիւնը առաջին հայեացքից կարող է կամայական թուալ, բայց այն միանգամայն հաւանական է, եթէ նշուած գործընթացը դիտարկենք համակարգային տեղաշարժերի համատեքստում եւ ոչ թէ՛ իբրեւ առանձնակի երեւոյթ:– Զ^օ է որ իւ հնչիւնակապակցութեան ձայնաւորական բաղադրիչը՝ ի-ն, իր հերթին միջին հայերէն-աշխարհաբար անցման փուլում վերածւում է բաղաձայնական ձայնորդի: Իւ «երկբարբառի» բաղադրիչներից միայն մէկի՝ ի-ի կամ լ-ի որակափոխութիւնը, միւսի անփոփոխ մնալու դէպքում, կյանգեցնէր կամ նոր երկբարբառի առաջացման՝ *իաւ (օր.՝ *արիաւմ, *սիաւմ) կամ՝ երկու ձայնորդների անմիջական հարեւանութեան, իսկ դրա հետեւանքով՝ երեք-չորս բաղաձայնի կուտակման, ինչը բնորոշ չէ հայերէնի գրաւոր զարգացման որեւէ փուլի հնչիւնական կառոյցին (հմտ. *արյւմ, *սյւմ):

Ուստի բառավանկային հաւասարակշռութիւնը պահպանելու հակուած լեզուն ինքն է ուղղորդում ներքին զարգացումները: Դա առհասարակ լեզուներին բնորոշ գործընթաց է, որ ենթակայ չէ արտաքին, այսինքն՝ մարդու կողմից կառավարման: Այն մարդկային աչքի համար անտեսանելի ներլեզուական խմորում է, որ, բնորոշ լինելով լեզուներին առհասարակ, իւրաքանչիւր լեզուում կարող է ունենալ միւսներից տարբեր հանգուցալուծում: Պատահական չէ, որ մարդը (տուեալ դէպքում՝ գիտնական լեզուաբանը) կարող է ասել, թէ իրենից հազարամեակներ առաջ ինչպիսի պատկեր է ներկայացրել լեզուն, կամ ինչ փոփո-

խուժիւններ է կրել, սակայն չի կարող ասել, թէ ինչ պատկեր կը ներկայացնի այն, օր., յիսուն կամ հարիւր տարի յետոյ:

Գ) Գրաբարից աշխարհաբար անցման ճանապարհին էականօրէն կրճատոււմ են յ ձայնորդի կիրառութեան ոլորտները: Բառակցքի դիրքում այն անցնում է միջնայեզուային հնչիւնից կոկորդային հ-ի (հմտ. յուշ-հուշ, յաւետ-հաւետ, յարմար-հարմար, Յովհաննէս-Հովհաննէս եւն), իսկ բառակերթի դիրքում ընկնում է (հմտ. տղայ-տղա, շղթայ-շղթա, արքայ-արքա, երեկոյ-երեկո եւն)՝ վերականգնուելով միայն բառակազմութեան ժամանակ (հմտ. արքայական, շղթայակապ, երեկոյանալ եւն): Բացառութիւն է գոյ բառը: Կարծում ենք՝ այս երեւոյթը ձայնաւոր>(բաղաձայն-)ձայնորդ (ի>յ, ե>յ) անցման շղթայի օղակներից մէկն է, որ նոյնպէս վկայում է գրաբարեան յ-ի ոչ ձայնաւորական բնոյթի մասին:

Հետեւաբար, այդ հնչիւնական յաջորդականութիւնների իսկական բնոյթը ճիշտ են արտացոլում aw(au), ew(eu), iw(iu), ay(ai) օy(oi) տառադարձումները եւ ոչ թէ՛ au, eu... եւն:

Կարծում ենք՝ վերոշարադրեալը հիմք է տալիս ասելու, որ հին գրական հայերէնում աւ, եւ, իւ, այ, ոյ հնչիւնակապակցութիւններն այլեւս երկբարբառներ չէին: Միաժամանակ, ճիշտ չի լինի ասել, թէ դրանք պարզ հնչիւնական յաջորդականութիւններ էին, ինչպէս, օրինակ, յար-մար, յի-շել, մա-մ(ը)ր, դուս-տ(ը)ր, հե-ղուլ, յա-րել, յո-ռի, մո-խագ բառերում առանձնացուած վանկերի բաղադրիչները: «Երկբարբառ» համարուած այդ հնչիւնակապակցութիւնները հնչարտաբերական միասնութիւններ էին, ինչը դրսեւորուում է ոչ միայն պատմական հնչիւնափոխութիւնների դէպքում (հմտ. աւ>օ. աւր>օր, մաւր>մօր, եւ>իւ>յու. հարել>հարիւր, սիւմ>սիւն, ոյ>ույ. լոյս>լույս), այլեւ՝ ձեւաբանական հերթագայութիւնների (հմտ. իւ>եւ. սիւմ>սեւմ, արիւմ>արեւմ): Գրաբարեան աւ, եւ, իւ, այ, ոյ բաղադրիչները մեր համոզմամբ երկբարբառակերպ էին: Երկբարբառակերպ է նաեւ աւ-ն, որ հանդիպում է -ցի ածանցն ունեցող ո պարզ հոլովման բառերի թեք հոլովներում (հմտ. հելլենացի-ւոյ, -ւոց, -ւովք, -կողբացի-ւոյ, -ւոց, -ւովք), ա-ա խառն հոլովման բառերի եզ. սեռ. եւ տր. հոլովում (հմտ. գարի -ւոյ, քշմամի -ւոյ եւն):

Էդ. Աղայեանը հին գրական հայերէնում ընդունել է նաեւ ուա (գուարթ, լուար, տուամ, տուար, «տուեցրի», հեղուամ «թափեցիմ»), աստուած, ստուար), ուե (թուել, կուել, արուեստ, հո-

վուել, հաշուել, պատուել), ուի (սուիմ, մուիքի «մուիրում է», արուի), ուռ (գիմուռ) երկբարբառների եւ ուայ (տուայ «տուեցի», լուայ «լսեցի»), ուաւ (տուաւ «տուեց», լուաւ «լսեց»), ուայ (ածուայ, քուայ) եռաբարբառների եւ ուէ (մուէր, պատուէր) երկբարբառակերպի գոյութիւնը: Սակայն նշուած, այն է՝ ու բաղադրիչով երկբարբառային (եռաբարբառային) կազմութիւնների գոյութիւնը գրաբարում Հ. Մուրադեանը մերժել է մի հիմնաւորումով, ըստ որի՝ վերոյիշեալ հնչիւնական զուգորդութիւններում ու գրով արտայայտուել է v(վ)-ի հնչիւնական արժէքը: Եթէ, ըստ Աղայեանի, բաղաձայնին յաջորդող եւ ձայնաւորին նախորդող դիրքում գրային ու-ն ունեցել է [ու] արտաբերութիւն (այդ հնչիւնին նա տալիս է «բաղաձայնական ու» անուանումը) եւ առհասարակ ու, ւ, վ գրերով նշանակուող հնչիւնները համարում է <ու> հնչոյթի ենթահնչոյթներ¹⁹, ապա Հ. Մուրադեանի կարծիքով նշուած դիրքում ու-ն ունեցել է [վ]-ի հնչիւնական արժէք եւ համապատասխանաբար՝ ւ, վ գրերով նշանակուող հնչիւնների հետ ներկայացնում է <v(վ)> հնչոյթը²⁰:

Այս ամէնից հետեւում է, որ ու բաղադրիչով երկբարբառային (եռաբարբառային) կազմութիւնների մասին կարելի է խօսել միայն ու-ի հնչոյթա-/հնչիւնային արժէքները ճշտելուց յետոյ:

Ու-ն հանդէս է գալիս՝

ա) բառասկզբում՝ բաղաձայնին նախորդող դիրքում (ուրու, ուրաիս, ուք, ուժեղ, ուլ, ուխտ, ուծամալ, ուղիղ, ումպետ «անպիտան, անարժէք», ունայն, ունկն «ակամջ», ուստր «որդի»),

բ) բառամիջում՝ բաղաձայնին յաջորդող եւ ձայնաւորին նախորդող դիրքում, այլ կերպ՝ երկբարբառային համարուող դիրքում (հմմտ. ուրուական, աստուած, արուար, տուայտ «ջրգողութեամբ տառապող», աղուէս),

գ) բառավերջում (ուրու «ուրուական», արու, լեզու, առու, ստնտու «ծծմայր», աղու «հեզ, փղցրաբարոյ», կծու «այրուղ, բարկ»). այս դիրքում ու-ն հանդէս է գալիս նաեւ որպէս հոլովական վերջաւորութիւն, այսինքն՝ քերականական նշանակութեամբ (հմմտ. գիմու(<գէմ), ժամու, ծովու, առաւօտու, արեւու, գանձու, վրիժու (<վրէժ), աղուխու, առեւծու, հաւու, ուղտու եւն)՝ արտայայտելով եզ. սեռ.-տր. եւ գործ. հոլովների իմաստներ,

19 ԱՂԱՅԵԱՆ, է. Բ., նշ. աշխ., 96:

20 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ, Հ. Դ., նշ. աշխ., 238-239:

ինչպէս՝ գանձու՝ «գանձի» եւ «գանձով», հաւու՝ «հաւի» եւ «հաւով», արեւու՝ «արեւի» եւ «արեւով» եւն:

Հայերէնի ներքին քննութեան տեսանկիւնից բառակազմի դիրքը ու-ի հնչիւնական արժէքը քննելու հնարաւորութիւն առանձնապէս չի տալիս, իսկ օտար լեզուներից, մասնաւորապէս՝ հին յունարէնից կատարուած տառադարձումներն առանձին վերցրած հազիւ թէ կարող են հարցի քննութեան յուսալի յենարան լինել: Այս առումով աւելի կարեւոր են բառամիջի եւ բառավերջի դիրքերը: Բառավերջի դիրքում ու-ն, զուտ հնչոյթային գործառնոյթից բացի (հմտ. լեզու, ուրու, արու, կծու եւն), իրականացնում է նաեւ ձեւաբանական գործառնոյթ. այն ու արտաքին հոլովման ենթարկուող բառերի եզ. սեռ.-տր. գործ. հոլովների ցուցիչն է (հմտ. առաւօտ-ու (հիմ՝ առաւաւտ), «առաւօտի/առաւօտով», գամձ-ու «գամձի/ գամձով», զարդ-ու «զարդի/ զարդով», ծով-ու «ծովի/ ծովով», հաւ-ու «հաւի/ հաւով», վրիժ-ու (<վրեժ) «վրեժի/ վրեժով», փոք-ու «փոքրի/փոքրով» եւն): Որպէս եզ. գործ. ցուցիչ՝ ու-ն համարժէք է ա պարզ եւ ի-ա, ո-ա խառն հոլովումների -աւ (տիտաւաւ «տիտաւով», Արշակաւ, Անահաւաւ, Հայկաւ, Տրդատաւ, աշակերտաւ, ագատաւ, աշխարհաւ, գուսաւաւ, մեծաւ, ոսոխաւ, սահմաւաւ, աղաւնաւ, բարեաւ, քշմամեաւ, կեմդանեաւ եւն), ի պարզ հոլովման իւ (սրտիւ, այծիւ, դարիւ («բարձր տեղ նշանակութեամբ»), կարօտիւ, ձայնիւ, օձիւ, երեւութիւ (<երեւոյթ), բալէիւ) վերջաւորութիւններին, ինչը նշանակում է, որ այդ դիրքում ու-ն պարզ հնչոյթի ցուցիչ չէ, այլ՝ երկբաղադրիչ միաւորի, մեր կարծիքով՝ երկբարբառակերպի: Եզ. գործ. երկբաղադրիչ վերջաւորութիւն ունեն նաեւ ո պարզ հոլովման (արտաքին թեքման) ենթարկուող բառերը՝ -ով (հմտ. գործով, աթոռով, աղիւսով, գիւնով, գրով (<գիր), թուով (<թիւ) եւն: Ըստ Հ. Հիւբշմանի՝ ա) բաց վանկում, այդ թուով՝ բառավերջի դիրքում ւ-ը հնչել է ինչպէս բաղաձայն (չրթնատամնային) վ. բ) եւ որովհետեւ ո-ից յետոյ ւ գրելու դէպքում ով հնչիւնակապակցութիւնը կը նոյնանար ու-ի հետ, Մաշտոցն այդ դիրքում գործածել է վ գիրը, որպէսզի, օրինակ, կով, ծով, գիւնով, թուով բառերի (բառաձեւերի) վերջնահունչ -ով-ը չչփոթուէր ու-ի հետ²¹, այսինքն՝ այդ բառաձեւերը չունենային *կոու, *ծոու, *գիւնու, *թուու գրային տեսքը: Այս բացատրութիւնը որքան էլ համոզիչ հնչի, այնուամենայնիւ, հակասում է մաշտոցեան «մէկ հն-

21 ՀԻԻԲՇՄԱՆ, Հ., նշ. աշխ., 70-71:

չիւն-մէկ տառ» սկզբունքին, որն ընդունում են մաշտոցեան այբուբենի բոլոր հետազոտողները, այդ թւում Հ. Հիւբշմանը: Այս հարցում, կարծում ենք, իրականութեանը աւելի մօտ են Ա. Մեյէն եւ Հ. Աճառեանը, ովքեր բոլոր դիրքերում լ-ին վերագրում են կիսաձայնային (ըստ Աճառեանի՝ յունարէնի յ-ին մօտ) հնչում եւ ոչ երբեք՝ բաղաձայնական: Այլապէս, ճիշտ է նկատում Աճառեանը՝ ասելով, որ Մաշտոցին ոչինչ էլ չէր խանգարում բաց վանկում, այդ թւում՝ բառավերջի դիրքում գրելու վ (այսինքն՝ *նալ, *թիլ, *տիտանալ, *ձայնիլ) եւ ոչ թէ՛ լ²²:

Ընդունելով, որ բառավերջի աւ, իւ հնչիւնական զուգորդումներում եւս լ-ը չի վերածւում բաղաձայն վ-ի, այնուամենայնիւ, Ա. Մեյէն, Հ. Աճառեանը, Մ. Աբեղեանը եւ Է. Աղայեանը համամիտ են Հիւբշմանի հետ, երբ վերջինս հայերէնի աւ-ի երկ-գիր ձեւը բացատրում է որպէս Մաշտոցի կողմից յունարէնի գրութեան սկզբունքին հետեւելու դրսեւորում²³: Այն է՝ հին յունարէնի օս երկբարբառը Ե. դարում արդէն վերածուել էր պարզ ձայնաւորի, սակայն գրութիւնը շարունակում էր մնալ հինը: Ի հարկէ, գրութեան եւ արտասանութեան անհամապատասխանութիւնը սովորական երեւոյթ է հին գրաւոր ականդոյթ ունեցող ժողովուրդների կեանքում, իսկ յունական գրաւոր մշակոյթը մինչեւ Ե. դար չուրջ հազարամեակի ճանապարհ էր անցել եւ բնական է, որ այդօրինակ անհամապատասխանութիւններ ունենար: Սակայն քիչ հաւանական է, որ հայերէնի համար նոր տառեր յօրինող Մաշտոցը, որ, ըստ միահամուռ պնդման, առաջնորդուել է «մէկ հնչիւն-մէկ տառ» սկզբունքով, աւ հնչոյթի հարցում բացա-

22 ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., Հայոց գրերը, 588:

23 Հ. Մարկվարտն աւելի հեռու է գնում: Նրա կարծիքով Մաշտոցը յունարէնի հետեւել է ոչ միայն օս (=ու) գրութեան հարցում («... Մաշտոցը պարզապէս վերցրել եւ կիրառել է՝ ու-ն, ինչպէս մաւրաւիքում վ բաղաձայնը, կամ աւելի ճիշտ՝ լ կիսաձայնաւորը արտայայտելու համար, որի հետեւանքով նրանց հնչիւնական պատկերի արտայայտութիւնը շատ է վնասուել: Առհասարակ բառամիջեան եւ բառավերջի վ-ի արտայայտութիւնը մաշտոցեան համակարգի թոյլ կողմն է»), այլեւ «յունական օ-ն արտայայտելու համար օգտագործուել է ով տառաբարդումը», որովհետեւ «հայերէնը յունարէնի այդ հնչիւնը չուներ», իւ-ով «փոխարինել է հուն. ս-ին», իսկ այ եւ ոչ երկբարբառների հնչիւնական պատկերը ներկայացնելու համար հետեւել է ասորական քերականութեանը» (ՄԱՐԿՎԱՐՏ, Հ., Հայոց այբուբենի ծագումը եւ Մաշտոցի կենսագրութիւնը// ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ, Երեւան 1962, 173-174):

ռութիւն արեց եւ կուրօրէն հետեւեց յունական գրութեանը: Ու-ի հնչարտաբերական բնոյթի հարցում եւս, կարծում ենք, դեր են խաղացել այն երեք հանգամանքները, որոնք մենք նշեցինք ձայնորդական բաղադրիչներով միւս «երկբարբառային/ եռաբարբառային» կազմութիւնների համար:– Երբ կայ կանխակալ տեսակէտ, որ գրաբարեան ու-ն եղել է պարզ ձայնաւոր, ուրեմն մնում է համոզիչ բացատրութիւն գտնել նրա երկտառ գրութեան համար: Այնինչ՝ հարցը շատ աւելի պարզ լուծում է ստանում, երբ մաշտոցեան սկզբունքը կիրառում ենք հետեւողականօրէն: Այն է՝ գրերի գիւտի շրջանում եւ ըստ ամենայնի՝ ողջ Ե. դարում ու-ն չի եղել պարզ ձայնաւոր, այլ եղել է երկբարբառակերպ, ինչպէս եւ, իւ, աւ, այ, ոյ հնչիւնակապակցութիւնները: Հնարաւոր է, որ ու-ի ձայնաւորացումը աւելի վաղ է տեղի ունեցել, քան, օր., աւ-ի ձայնաւորացումը, բայց այդ մասին որոշակի բան ասելը գրեթէ անհնարին է, քանի որ նրա գրութիւնը շարունակել է մնալ հինը՝ աւանդականը, անկախ բանաւոր խօսքում ձեռք բերած նոր հնչարտաբերական որակներից:

Ինչ վերաբերում է յունարէն ՕՍ-հայերէն ու առնչութեանը, ապա ըստ Հ. Աճառեանի ներկայացրած յունարէնից հայերէն փոխառութիւնների ցանկի, առկայ են հետեւեալ համապատասխանութիւնները. ՕՍ-ու (հմմտ. akolóouthos-ակողութ (քիւզ. տիտղոս), kourlús- գուռայ (սափրիչ), kourēbes-կուրէտ (ֆուրմ) maróúlion-մառուլ (քոյս), iouli's-իւլիդա (ձուկ), oudéteron-ուդետերոն (չէզոք), ouraniskos-ուրանիսկոս (ֆիմֆ), phōsourá փոսուռայ (լուսատիկ)), ՕՍ-ո (հմմտ. boúbalon-քոքոռոն (գոմէշ)), ՕՍ-ուռ (հմմտ. ailouros-եղուորս (կատու)), ՕՍ-ի (հմմտ. lingourion-լինգիւրոն (ֆար)), Կ-ու (հմմտ. smyrna, smyrra-զմուռ), ՕՍ-իւ (հմմտ. mousion-միւսիոն (մոգա)), ԵՍ-ու (հմմտ. periudeutés-պերետուտ (հոգեւոր տեսուչ))²⁴: Որքան էլ որ մեծ է ՕՍ-ու համապատասխանութիւնն ունեցող բառերի թիւը, այնուամենայնիւ, այն միանշանակ չէ: Ուստի միանշանակ չէ նաեւ վերոյիշեալ պնդումը, թէ <ու> հնչոյթի երկտառ գրութիւնը յունարէնի ՕՍ գրութեանը տառացի կերպով հետեւելու արդիւնք է:

Ինչպէս արդէն նշուել է, գրաբարում ու պարզ հոլովման ենթարկուող բառերը այդ վերջաւորութիւնն ունեն նաեւ եզակի գործիականում, իսկ հին յունարէնը գործիականի ձեւը չի պահ-

24 ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., Հայոց լեզուի պատմութիւն, II մաս, Երեւան 1951, 10-34:– Պահպանում եմ գրքում առկայ լատինատառ տառադարձումը:

պանել: Երկրորդական չէ նաեւ այն իրողութիւնը, որ բառակազմի համապատասխանութիւն չկայ յունարէնի 2րդ (այսինքն՝ սեռականում — օս վերջն ունեցող) եւ գրաբարի ու հոլովումների միջեւ: Այսպէս, սօս-որդ-ւոյ, ծօրօս-նուիրի, ծարա՛տ(դ)օս-դ(ը)ստեր, իօրօս- տաճարի (յգն.- աց), օիօս-տաճ (յգն. տաճ), Վիօս-կղզ-ւոյ (Տ.-կղզւոյ, յգն.-եաց), Տրատիցօս- գորավարի (յգն.-աց) եւն: Միւս կողմից, եթէ գրաբարում ձեւաբանօրէն տարբերակուած չեն սեռական եւ տրական հոլովները (ըստ էութեան՝ նախագրաբարեան մի փոփոխութիւն տեղի ունեցել այդ երկու հոլովաձեւերի ձեւաբանական նոյնականացումը), ապա յունարէնում դրանք յստակօրէն տարբերակուած են (հմմտ. ἀνθρῶπου/Ս./-ἀνθρῶπῳ/Ս./-«մարդոյ», -λόγου/Ս./-λόγῳ/Ս./-«բառի», -ἔργου/Ս./-ἐργῳ/Ս./-«գործոյ» եւն):

Բառամիջի դիրքում ու-ի հնչիւնական արժէքի համար կարեւոր են յատկապէս բաղադրեալ կազմութիւնները, որոնցում արդի հայերէնում առկայ է ու/վ հնչոյթային հերթագայութիւնը (այլ կերպ ասած՝ ու/վ ձեւահնչոյթը, ինչպէս՝ առու-առուի (առ-վի), լեզու-լեզուական (լեզվական), բու-բուէճ (բվէճ), ուրու-ուրուական (ուրվական), աղու-աղուանալ (աղվանալ «քաղցրաբարոյ ձեւանալ, խորամանկել»):

Գրաբարում ու-ի հնչիւնական յաջորդականութիւնն ունեցող բառերը (բառաձեւերը) միարժէք չեն ու/վ հերթագայութեան տեսանկիւնից: Մի մասի դէպքում այդ հերթագայութիւնը վերաբերում է պատմական հնչիւնափոխութեանը (հմմտ. աստուած>աստված, ստուար>ստվար, դիպուած>դիպված, կալուած>կալված), իսկ միւսների դէպքում՝ ձեւահնչոյթաբանութեանը (հմմտ. լեզու- (լեզուական) լեզվական, արու-(արուամու) արվամու, առու- (առուահան) առվահան, ուրու- (ուրուական) ուրվական), որովհետեւ առաջին կարգի օրինակներում կայ միայն <վ> հնչոյթ (հետեւաբար՝ <վա> հնչոյթային յաջորդականութիւն), ի տարբերութիւն երկրորդ կարգի օրինակների, որոնցում առկայ է ու/վ ձեւահնչոյթաբանական (ու եւ վ հնչոյթների) հերթագայութիւն: Կարծում ենք՝ վերոշարադրեալը բաւարար չափով հիմք է տալիս ասելու, որ առնուազն Ե. դարի սկզբներին երկտառ ու-ով նշանակուած հնչոյթը հայերէնում չի եղել պարզ ձայնաւոր: Այն եւս եղել է երկբարբառակերպի ցուցիչ, ինչպէս որ եւ-ը կամ իւ-ը, ընդ որում՝ այդպիսին է եղել բոլոր դիրքերում եւ ոչ թէ՛ միայն «երկբարբառային» համարուող դիրքում: Հնչիւնական դիրքը, այլ կերպ ասած՝ հնչաշղթան է պայմանաւորել ու երկբարբառակերպի արտաբերական (հնչիւնա-

յին) երանգը եւ հնչոյթային համակարգում տեղի ունեցող զարգացումներով է պայմանաւորուած եղել, թէ միջինհայերէնեան եւ աշխարհաբարեան փոխերում գրաբարեան ու երկբարբառակերպ հնչոյթը որ դիրքում հնչարտաբերական ինչպիսի փոփոխութիւն կը կրի:

Բառասկզբի եւ բառավերջի դիրքերում այն վերածուել է պարզ ձայնաւորի (u) (ինչպէս օրինակ աւ>օ/ռ հնչիւնափոխութիւնը փակ վանկում), իսկ բառամիջում՝ ձայնաւորին նախորդող դիրքում, վերածուել է բաղաձայնի, այսինքն՝ ուժեղ է եղել լ>վ (u>v/ w>v) անցումը, որի համար, իբրեւ միջանկեալ աստիճան, կարելի է ենթադրել *ով (ov) օղակը, ինչպէս՝ ստուար (>*ստովար) >ստվար, դիպուած/ <դէպուած/ >(*դիպուած) >դիպված: Ընդ որում՝ լ>վ անցում տեղի է ունեցել ոչ միայն ուա, այլեւ ուի (հմմտ. առուի>առվի, լեզուի>լեզվի, սուիմ>սվիմ), ուռ (թուռ>թվի, զիմուր>զիմվոր), ուն (թուել>թվեց, հաշուել>հաշվել, կռուել>կռվել) հնչիւնական զուգորդումների դէպքում: Եթէ նրկատի ունենանք, որ թուռ>թուել բառաձեւերի ելակէտային ձեւն է թիւ, հաշուել, կռուել ձեւերինը՝ հաշիւ, կռիւ, ապա ակնյայտ կը դառնայ, որ գործել է նոյն զարգացումը, ինչ որ ուա-ի դէպքում: Հիմնահարցի քննութեամբ զբաղուած գրեթէ բոլոր գիտնականներն էլ անդրադարձել են սումայ «տեգի», Դումայ «Դվիմի» եւ տուրմեքամ «ցերեկային» բառերին՝ փորձելով, նկատի ունենալով նաեւ այդ բառերի աւանդական, այսինքն՝ ս(ը)վմայ, Դ(ը)վմայ, տ(ը)վ(ը)մեքամ, արտասանութիւնը, ու-ի հնչոյթա-/հնչիւնական արժէքը բացատրել ը-ի զբաղեցրած դիրքով²⁵: Մեր կարծիքով, սակայն, ը-ի մոտաւոր այդ բառերի մէջ հետեւանք է վերը ներկայացուած բնոյթի հնչիւնական գործընթացի, այսինքն՝ ձայնորդ լ>րադաւայն վ անցման: Սա նաեւ նշանակում է լ-ը գոնէ Ե. դարում դեռեւս ձայնորդ էր եւ ունէր վ-ից տարբեր հնչիւնական որակ:

Ունենալով երկբարբառային ծագում՝ միանգամայն հաւանական է, որ Ե. դարում է-ն արտաբերուէր ե-ից տարբեր կերպ²⁶: Այդ մասին է վկայում նաեւ մաշտոցեան այբուբենում է հնչոյթին առանձին գրանշան յատկացնելը: Դեռեւս նախագրա-

25 Ա.ՂԱՅԵԱՆ, Է. Բ., նշ. աշխ., 316: ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ, Հ., նշ. աշխ., 236-237:

26 Ըստ Մեյէի եւ ուրիշների՝ է-ն ծագում է հ.-ն.* ai,* ei երկբարբառներից (տե՛ս ՄԵՅԷ, Ա., նշ. աշխ., 32):

յին հայերէնում է-ն ենթարկուել էր որոշակի պարզեցման՝ հեռանալով երկբարբառային արտասանութիւնից, բայց այդ պարզեցումը չէր յանգեցրել է-ի հետ նոյնանալու: Կարելի է ենթադրել, որ գրերի գիւտի շրջանում (գուցէ նաեւ ողջ Ե. դարի ընթացքում) է-ն ունեցել է փակ կամ, ինչպէս անուանում է Հ. Աճառեանը²⁷, «գոց» հնչարտաբերութիւն եւ այդպէս հակադրուել է «բաց» արտաբերութիւն ունեցող Ե-ին, սակայն ճիշտ չէ նրան [եյ] երկբարբառակերպ արտասանութիւն վերագրելը: Ինչպէս արդէն տեսանք, բոլոր երկբարբառակերպերը եղել են երկգիր, եւ եթէ է-ն նրանցից մէկն էր, ապա միանգամայն իրաւացի է Աճառեանը՝ նշելով, որ այդ դէպքում առնուազն փակ վանկում (սէր, գէս, ծէս, վէպ) եւ բառավերջում (բոպէ, մարգարէ, Խատանէ «կտրում է», անցանէ «անցնում է», շարժէ «շարժում է», յաստեղէ «աստղից», ի քանէ «խօսից») որեւէ պատճառ չկար այն երկգիր, ասենք՝ եյ ձեւով չներկայացնելու համար: Այն, որ Ե լծորդութեան բայերի սահմ. ներկայի եզ. 3-րդ դէմքում կայ -է վերջը, որի համարժէքը ա լծորդութեան բայերի դէպքում -այ է (հմտ. ընթանայ «ընթանում է», ցնծայ «ցնծում է»), իսկ ու լծորդութեան բայերի դէպքում -ու (հմտ. այտնու «ուռչում է», զիմու «մորթում է»), դեռեւս է-ի երկբարբառային (կամ երկբարբառակերպ) բնոյթի վկայութիւն չեն: Չէ՞ որ նոյն դիրքում կայ նաեւ ի լծորդութեան բայերի գոլտ ձայնաւորական -ի վերջը (հմտ. խօսի «խօսում է», ագամի «հագնում է», ծածալի «ծածալում է»):

Եթէ ասուէր, որ է-ն տարբերակման հարցում Մաշտոցը հետեւել է յունարէնին (ինչպէս դա նշում է ու-ի գրութեան դէպքում. հմտ. օս)՝ դրանք դիտելով, համապատասխանաբար, յունարէնի երկար դ-ի եւ կարճ Ե-ի համարժէքներ, թերեւս ընկալուէր, որովհետեւ գիւտի դարաշրջանում (եւ նրանից շատ դարեր յետոյ էլ) ոչ միայն գաղափար չկար հնչոյթային եւ հնչիւնային տարբերութիւնների մասին, այլեւ յաճախ չփոթւում էին հնչիւնը եւ տառը՝ մէկը գործածելով միւսի փոխարէն²⁸: Հետեւաբար շատ աւելի հեշտ էր հայերէնի Ե-ի բաց եւ է-ի փակ արտաբերական տարբերութիւնները նոյնացնել (այսինքն

27 Տե՛ս ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց գրերը, էջ 574:

28 Տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Քերականական եւ ուղղագրական աշխատութիւնները հիմ եւ միջնադարեան Հայաստանում, Ե., 1955, էջ 125-Ա. Ն. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ, Յումարան դպրոցը եւ նրա դերը հայերէնի քերականական տերմինաբանութեան ստեղծման գործում, Ե., 1971, էջ 181:

չփոթել) յունարէնի կարճ *ε-ի* եւ երկար *η-ի* արտաբերական տարբերութիւնների հետ: Մանաւանդ, որ հայերէնի *ե-ի* եւ *է-ի* տարբերութիւնը եւս հնչոյթային էր: Այս հնչոյթների հակադրութիւնը, սակայն, գրաբարում ուժեղ չէր: Այդ հակադրութեամբ տարբերակուել են սակաւաթիւ բառեր: Դրանցից են. 1) գէտ/ գիտ-/ (<**ǵeid-* /<**ǵoid-* «իմանալ, գիտեմալ») ~ գետ (<**ǵedo-* «խոնաւացնել, հոսել»),- 2) էմ (էմմ, էիմ, գէմ, յէէմ. «իմնագոյակ անեգ. էակ ըստ իմեան» առաջին եւ հարկաւոր, որոյ ելմ եւ գոլմ է նոյն²⁹»- *այսինքն*՝ Տէր, Աստուած)~ եմ (*բայի սահմ. ներկայ յգն. 3-րդ դէմքը*),- 3) խէթ (խեդ) «խղճի խայթ, խիթ, փորացաւ, խէթ մայուածք, ոխ, արգելք, հրում»~ խեթ (խէթ) (<**khet-* -*(s)k(h)aid(t)-) «խեթ, խոժոռ (խեթել «խփել, խթել, հրել»),- 4) սէր (սիր-/ել-) (<**k'ēi-ro-* **k'ēi-* «պառկել») ~ սեր «սերունդ, ցեղ, սեռ» (<**k'er-* «անել, անցնել, սնել») ~ սեր «կաթի սեր»³⁰:

Այս քննութիւնից հետեւում է, որ գրաբարեան ու-ն եւս երկբարբառակերպ էր, իսկ է-ն՝ պարզ ձայնաւոր: Այդպիսով հին գրական հայերէնն ունէր 6 ձայնաւոր՝ ա, ե, է, ի, ո, ը եւ 7 երկբարբառակերպ աւ, եւ, իւ, ու, այ, ոյ, տ: Աւանդականորէն երկբարբառ համարուածներից այդպիսին է միայն եա-ն (հմտ. մատեան, սենեակ, վայրկեան): Ուա (գուարթ, լուար «լսեցիր»), ուե (թուել «հաշուել», արուեստ), ուի (սուիմ, մուիրի «մուխրում է»), ուտ (գիմուտ), ուէ (մուէր, պատուէր) հնչիւնական յաջորդականութիւնները եղել են եռաբարբառակերպեր: Մեր կողմից որդեգրուած սկզբունքի համաձայն՝ «եռաբարբառ» համարուող եաւ (արդեաւք, այգեաւք (=այգիներով), եայ (հրեայք (=հրեաներ), փաւդեայք (=աստղագուշակներ)), իայ (միայն) կապակցութիւնները եռաբարբառակերպեր են: Տերմինային բնորոշման տեսանկիւնից որոշ դժուարութիւն են ներկայացնում տյ (այգւղմ, կենդանւղմ

29 Տե՛ս Նոր քառգիրք հայկազեան լեզուի, հտ. I, Ե., 1979, էջ 758:

30 Նշուած հակադրութիւններից, ըստ էութեան, լիարժէք կարելի է համարել երկուսը՝ գէտ--գետ եւ սէր--սեր հակադրութիւնները: Խէթ--խեթ հակադրութեան գրչագրական տարբերակներից եւ իմաստային դաշտի ընդհանրութիւնից երևում է, որ դրանք մասնապէս նոյն բառն էին. ըստ ամենայնի՝ գրութեան տարբերակումը հետեւում է աւելի ուշ առաջացած իմաստային որոշ տարանջատման: Էմ ձեւի՝ որպէս է-ի կիրառական արտայայտութիւններից մէկի առաջացումը պիտի վերագրել եկեղեցուն. հագիւ թէ այդ ձեւը եղած լինէր միմէրիստոնեական (իմա՝ մախաբաբարեան) հայերէնում:

(=ողջ-ողջ), ուայ (տուայ «տունցի», լուայ՝ «լսեցիք»), ուաւ (տուաւ «տունց», հովուաւ՝ (<հովիւ+աւ) «հովիւներով»), ուայ (պատուայն, պատուայն) հնչիւնակապակցութիւնները, որոնցից ալ-ն ունի «S+V+S», իսկ ուայ, ուաւ, ուայ-ը ունեն «V+S+V+S» բաղադրութիւնը: Առաջնորդուելով բաղադրիչների հնչաւորակների պարզ գու-մարման սկզբունքով, այն է՝ երկու ձայնորդի (= կիսաձայնի) մի-ասնութիւնը մէկ վանկի կազմում համարժէք է մէկ ձայնաւորի, ալ-ը պիտի համարել երկբարբառ, իսկ միւսները՝ եռաբարբառ:

Այսպէս, գրաբարն ունեցել է երկբարբառային ու եռաբարբառային կազմութիւնների հետեւեալ համակարգը.

- 1) երկբարբառ- եա, ալ.
- 2) երկբարբառակերպ- աւ, իւ, եւ, ու, ա, ալ, ոլ.
- 3) եռաբարբառ- ուաւ, ուայ, ուայ.
- 4) եռաբարբառակերպ- եաւ, եայ, իայ:

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Summary

DIPHTHONGAL AND TRIPHTHONGAL FORMS IN
CLASSICAL ARMENIAN

VARDAN PETROSYAN

Scholarly monographs and textbooks of Classical Armenian have traditionally considered as diphthongs and triphthongs not only sound sequences of absolute vowel composition (of *ea/աւ* type) produced within a syllable structure, but also sequences of vowel + *j(j)* or *w(ւ)* sonorant composition (e.g. *oj/ոյ*, *iw/իւ*) or combinations of the former and the latter. The present analysis assumes that sonorants can be diphthong constituents only in those languages in which they had/have a vocalic, i.e. syllabic function (e.g. in Sanskrit). No sonorant had a syllabic function in Classical Armenian as it did not tolerate any non-vocalic nuclei: a syllable had at least a weak schwa (*ə/ը*) vowel. Consequently, vowel+sonorant (V+S, e.g. *aw/աւ*, *ew/իւ*, *iw/իւ*) or sonorant+vowel (S+V, e.g. *wo/ւո*) sequences in Classical Armenian should be viewed as *diphthongoids* and not as diphthongs. Similarly, V+V+S sequences (of *eaw/աւաւ* type) should be viewed as *triphthongoids* instead of triphthongs.

To specify the diphthong/triphthong inventory of Classical Armenian, it is essential to define the vowel inventory of the language. Thus, studies of the phonetic value of the single-letter phonemic grapheme *ē/է* and two-letter phonemic grapheme *ou/ու*, lead to the following conclusions: 1) In relation to the *ē/է* vowel phoneme, H. Acharian's approach should be followed. It states that *ē/է* used to be the *mid-close* counterpart of the *mid-open* vowel phoneme *ε/ե*. This distinction has phonemic value, like in Modern French: cf. *fait* [fɛ] 'fact' and *fee* [fɛ] 'fairy'. 2) *ou/ու*, on the contrary, used to be a diphthongoid and for that reason Mashtots probably followed the Greek spelling *ou*. Thus, the oft-repeated opinion that he followed the Greek spelling blindly, merely because

during the creation of the Armenian letters he was immensely influenced by the Greek alphabet, is unacceptable.

One of the most important aspects of the present study is that, alongside putting forth hypotheses on possible phonetic developments, it relies primarily on phonological criteria which are more reliable in the phonological analyses of particularly ancient languages. The above mentioned key approaches suggest that the traditional concepts about the diphthongs and triphthongs in Classical Armenian should be thoroughly reconsidered.